

вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

Використані джерела та література:

1. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. URL: <http://sfppr.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
2. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 237–243.
3. «Темные годы»: в Ереване презентовали сборник рассказов о холодных 90-х годах. URL: <https://newsarmenia.am/news/armenia/temnye-gody-v-erevane-prezentovali-sbornik-rasskazov-o-kholodnykh-90-kh-godakh->
4. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.
5. Теракт в парламенте Армении. URL: <https://kavkaz-uzel.eu/articles/232322>

Я.І. Фощан

к.і.н.,

науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ГРУЗІЇ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У дослідженні аналізуються нюанси трансформаційних змін у Грузії після її виходу зі складу СРСР у розрізі позбавлення від радянського тоталітарного спадку. Розглядаються спроби країни подолати кордони переходу між радянськістю, пострадянськістю та європейськістю. Робляться висновки стосовно проблемних моментів процесу знаходження Грузією свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації. Звертається увага на питання пошуку грузинським суспільством комфортної межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності.

Ключові слова: Грузія, пострадянські країни, тоталітарний спадок, демонтаж, суспільна трансформація.

Characteristic Features of the Process of Dismantling the Soviet Totalitarian Legacy in Georgia During the First Decade of Independence

The study analyzes the nuances of transformational changes in Georgia after its exit from the USSR in terms of getting rid of the Soviet totalitarian legacy. The country's attempts to overcome the borders of the transition between Sovietness, post-Sovietness and Europeanness are reviewed in the paper. Conclusions are made regarding the problematic moments in the process of Georgia finding its place in the system of pan-European civilization. Attention is given to the issue of Georgian society's search for a comfortable border between joining the global community and simultaneously preserving its national identity.

Key words: *Georgia, post-Soviet countries, totalitarian legacy, dismantling, social transformation.*

У ХХ ст. Грузія двічі здобувала незалежність. Вперше – у 1918 р. – після краху Російської імперії та створення Грузинської Демократичної Республіки, і вдруге – у 1991-у р. – після розпаду СРСР й появи Республіки Грузія. І на початку, й наприкінці століття суверенність була наслідком руйнації попередніх імперських систем – російської та радянської. Також в обох випадках існували схожі загрози для існування новоствореної незалежної держави – міжетнічна напруга та бажання російських лідерів зберегти домінування над південнокавказьким регіоном. Фундаментальні зміни у світобудові і тоді, й тепер поставили грузинський народ перед можливістю та необхідністю побудови незалежної держави, яка була фактично нездійсненою без болісної трансформації звичного світосприйняття та кардинальних змін у політичній і економічній структурі країни. Дане дослідження має на меті проаналізувати основні особливості грузинського шляху розриву із залишками тоталітарного спадку СРСР у Грузії в останнє десятиліття ХХ ст.

Після закінчення радянської епохи молода грузинська країна була кинута до специфічного горнила, яке, в ідеалі, мало переплавити імперську спадщину й, водночас, осмислюючи західні демократичні цінності та намагаючись зберегти цінності власні, культурні та історичні, синтезувати нову державну структуру.

У перші роки суверенітету суспільство Грузії пережило низку трансформаційних етапів: 1) ейфорійні почуття від отримання

незалежності; 2) зсув до шовінізму – за часів президентства З. Гамсахурдіа, що призвело до загострення міжетнічних конфліктів та внутрішнього розколу в соціумі; 3) хитка стійкість – під час керівництва державою Е. Шеварднадзе, яке характеризувалася збереженням націоналістичних настроїв з одночасним посиленням російського впливу в регіоні [1, с. 122]. В цей період Грузія остаточно визначилася зі своїм зовнішньополітичним курсом, якого дотримується і в теперішній час – поступова інтеграція до європейських та євроатлантичних структур з перспективою отримання повноцінного членства в ЄС та НАТО.

З огляду на це, гостро постало питання якнайшвидшого демонтажу радянської спадщини в країні та її поступова європеїзація. Іншими словами, у розвитку Грузії настали часи пострадянськості – своєрідного транзитного періоду між радянськістю та європейськістю. Пострадянськість можна визначити як «різновид соціально-політичної мутації, коли старі радянські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, зміщуються і взаємопов'язуються з західними еквівалентами, породжуючи достатньо новий еkleктичний контекст» [2, с. 4]. Цей контекст вже не є радянським, але і назвати його західним чи європейським теж неможливо. Інколи пострадянськість досить близька до радянськості. Інколи це достатньо нова соціально-політична реальність, з помітним впливом ринку. Загалом, це патологічний статус-кво, який вимагає подолання [2, с. 4–5].

На думку дослідників, серед основних причин досить низьких соціально-економічних досягнень у ці часи в більшості бувших радянських республік були, поміж іншим, відсутність відповідальних політичних еліт та ігнорування владними структурами інтересів суспільства. При цьому громадянське суспільство в них або не було сформоване зовсім, або ж не залучалося до прийняття суспільно важливих рішень [3, с. 252]. Відповідно й у Грузії однією з найбільших проблем, які виникли в процесі побудови нової країни, була відсутність демократичних цінностей, демократичної культури та розвиненого громадянського суспільства, здебільшого через радянську спадщину. Позиція громадянина в грузинському суспільстві часто визначалася мірою його дистанціювання від влади, що є звичною, але водночас і небезпечною рисою «традиційного суспільства», представником якого є Грузія.

Супротив радянській дисципліні в поєднанні з традиційним по-
тягом грузинів до «єгоцентричної мережі», виражений як відмова від
формальної колективної влади на користь системи підлеглих і по-
кровителів, призвела до появи неефективних і недисциплінованих
партій без підтримки серед населення. Розпад радянської влади по-
силив повноваження своєрідних кланів і регіональних неформаль-
них керівників, підірвавши організаційну ефективність грузинських
партій і зародкових громадських інституцій [1, с. 123]. Загалом, по-
страдянські політичні еліти та олігархічні клани вибудовували інсти-
туції, які не надавали повною мірою свобод, а переважно імітували
демократичні процеси, нав'язуючи свою волю суспільству [3, с. 253].
У грузинській реальності клани були специфічними мережами по-
кровитель-клієнт, які консолідувалися навколо могутнього лідера і
змінювалися разом із злетами та падіннями влади та економічного
становища зазначеного лідера. Такі клани були структурами, об'єдна-
ними і керованими бажанням уникнути відкритого правового про-
сторю та отримати групову вигоду (зазвичай незаконним шляхом) від
державних структур [1, с. 123].

Тогочасна ситуація в Грузії характеризувалася значною непо-
стійністю та непередбачуваністю. Настільки ж невизначеним також
було й геополітичне середовище. Спадщина радянського минулого
– нерозвинені демократичні інституції та політична культура, поси-
лена наслідками громадянської війни та етнічних конфліктів, відо-
бражалась і досі продовжує відображатися на політичних процесах
і побудові громадянського суспільства, обмежуючи простір для полі-
тичного і соціального дискурсу.

У особливостях світогляду та особистісних рисах мешканців Грузії
також можна помітити сліди радянської минувшини. Передусім, це
страх і глибока недовіра до будь-якого державного органу, будь-якої
політичної інституції чи ідеології, які компенсуються чи замінюють-
ся традиційними родинними та особистими зв'язками серед друзів і
родичів. До подібних рудиментів радянськості можна також віднести
обережність і соціальну пасивність, внутрішню цензуру, відсутність
критичного мислення і слабку демократичну культуру, кардинальний
поділ на чорне і біле, друзів і ворогів [2, с. 103]. Також дослідники
зазначають, що незважаючи на досить значні досягнення Грузії в ХХІ
ст. на шляху розриву з радянським минулим та руху до демократич-

них цінностей, там і нині залишаються певні ризики, успадковані з минулих часів – недостатня зрілість демократичних інституцій, аморфність електоральних та інших процедур [4, с. 64].

У перше десятиліття після проголошення Грузією незалежності, більшу частину якого, після недовгого періоду президентства З. Гамсахурдіа, на президентському посту перебував Е. Шеварнадзе, боротьба з тоталітарним радянським спадком у середовищі грузинського політикуму фактично не велася.

Зокрема, за часів правління Е. Шеварнадзе було два характерні шляхи відбору урядовців: з-поміж колишніх високопоставлених лідерів комуністичної партії, з якими президент мав особисті зв'язки ще з часів його керівництва КП ГРСР або серед членів сім'ї та людей, наближених до неї. Ще одним характерним для тогочасної Грузії явищем була значна присутність у середовищі керівництва держави людей із кримінальним минулим. Так Д. Йоселіані, який провів 17 років у радянських тюрмах, отримав посаду в уряді та був заступником Шеварнадзе [2, с. 106]. Кардинальні зміни в цій сфері в Грузії почали відбуватися лише з приходом до влади на початку 2000-х років М. Саакашвілі, який почав запрошувати на високі урядові пости переважно молодих людей, що здобули освіту за кордоном та повів системну боротьбу проти грузинських «зłodіїв в законі», що врешті решт привело до повної ліквідації їх домінуючого впливу в країні [2, с. 107].

Республіки Радянського Союзу різнилися за рівнем економічного розвитку та структурою народного господарства, однак довгий час перебували в аналогічному політичному середовищі. Логічно було б припустити, що, після розпаду СРСР вони отримали від нього досить схожу інституційну спадщину, процес демонтажу котрої мав би бути дуже подібним. Однак, в реальності деякі бувші республіки СРСР (і Грузія у тому числі) зіткнулися після здобуття незалежності з внутрішніми руйнівними конфліктами, а іншим вдалося їх уникнути. Де можна шукати причини цих розбіжностей?

У випадку Грузії, на думку дослідників, коріння міжетнічних конфліктів варто шукати якраз у специфіці радянської спадщини. В Грузинській РСР радянська система створила не лише автономію Абхазії, на території якої етнічні абхазі становили лише 1,8 % населення, а й Автономний район Південної Осетії, де осетини становили близько

3 % жителів. І це водночас з існуванням Північно-Осетинської АР-СР у складі Російської Федерації, де більшість населення було осетинським. У подібних поділах всередині багатонаціональної країни не помітно логіки та здорового глузду. Однак радянський уряд чітко засвоїв дієвість добре перевіреної політики «розділяй та володарюй» і намагався завжди її дотримуватися [1, с. 31–32].

Було розроблено складну ієрархію, для утримання цих етнічних груп під суворим контролем і повністю залежними від центру (Москви), використовуючи складні схеми розподілу, а також, за необхідності, відкликання певних привілеїв. Національні еліти при цьому підштовхувалися до «русифікації» стосовно своєї освіти та соціального становища. Це орієнтувало їх на Москву (центр). Найгіршим у цій схемі було те, що були порушені природні та історично усталені кордони етнічних територій, утворилися нові, штучні, створюючи конфліктний потенціал [1, с. 32].

Підсумовуючи вищесказане, варто зробити наступні висновки. У Грузії в останнє десятиліття минулого століття відбувалися болісні спроби розриву з радянським тоталітарним минулим з метою знаходження свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації.

Слід відзначити, що цей процес не завершився й на сьогодні, бо хоча більшість населення країни давно зробила свій вибір на користь курсу до євроінтеграції, однак все ж залишається значна частина населення Грузії, яка переконана, що подальше зближення з Європою може зашкодити традиційним грузинським культурним цінностям.

За багаторічне існування протягом останніх століть – спочатку в складі Російської імперії, а потому майже безперервно в орбіті радянської системи цінностей, характерні риси грузинського менталітету стали майже нерозривно взаємопов'язаними з нею. Починаючи від перших років незалежності і дотепер перед грузинською нацією посталася складна проблема знаходження тієї тонкої межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності. Проблема, яка, на наш, погляд, не вирішена і дотепер.

Використані джерела та література:

1. Anna G. Gabritchidze. Transition in the Post-Soviet State: from Soviet Legacy to Western Democracy? College of Arts and Sciences of Ohio University, 2010. 133 pp.

2. Як позбутися пострадянськості? / А. Гетьманчук та ін. Київ: Інститут світової політики, 2012. 150 с.
3. Редзюк Є.В. Соціально-економічні проблеми країн пострадянського простору та перспективи їх постпандемічного відновлення. *Внутрішні та зовнішні складові формування зовнішньої політики країн пострадянського простору*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 249–258.
4. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.

О.О. Кордун

доктор філософії в галузі історії,
науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СКЛАДНЕ ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ У 90-Х РР. ХХ СТ.

Подолання тоталітарного минулого в Україні є складним багатоаспектним процесом, в ході якого необхідно паралельно і комплексно вирішувати такі завдання, як декомунізація, дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли за короткий період часу довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних та ін. – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності. Доведено, що з огляду на це, прощання з тоталітарним минулим носило компромісний характер, відбувалися стихійно, несистемно, непослідовно, без належного інформаційного, наукового та політичного забезпечення – під впливом поточної політичної кон'юнктури, породженої компромісом між посткомуністичною номенклатурою та ліберально-демократичними політиками. Виявлено, що ці процеси були неоднорідними в територіальному вимірі, різнилася на загальнонаціональному та місцевому